

– С. 70; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Л. Прицак. – Харків: Акта, 2003. – С. 290-292.

²⁴ Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / А. Б. Перналь / Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 273.

Отримано: 01.11.2016 р.

Сергій Калуцький

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ XVII СТ.: ПОГЛЯД В. ЛИПІНСЬКОГО

В. Липинський рушійною силою Української революції XVII ст. вважав козацтво – соціальний стан вільних воїнів і землеробів, який перебрав на себе справу оборони українських земель. Доводив, що козаки стали тим державотворчим елементом, котрий відновив Українську державу у формі республіки «Військо Запорізьке».

Свої погляди на козацтво висвітлював уже у монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» (далі – УШ). Продовжив у книзі «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (далі – УнП). Аналіз цих робіт дає підстави стверджувати, що у дослідженні козацького стану та його внеску в українське державотворення XVII ст. вчений опирався на джерельний матеріал та здобутки історіографії XIX – початку XX ст. Зокрема, праці М. Маркевича¹, М. Максимовича², М. Грушевського³. У роботах основоположника державницького напрямку не простежується вплив ідей В. Антоновича про походження козацтва від общинного побуту княжої Русі⁴.

В. Липинський торкався проблем козацького стану у контексті становлення еліти Української держави XVII ст.*. Козаки склали основу її аристократії (за термінологією вченого). Вони, як доводив дослідник, були найсильнішою і найорганізованішою суспільною верствою в Україні на середину XVII ст. Тому до їхніх рядів вливалися представники руської православної шляхти, селянства й міщанства⁵. «Козаччина, – зазначав він, – повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все даліше життя України, що на здобутках того повстання виростило, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала»⁶.

* На жаль, поки що немає можливості аргументовано стверджувати чи вчений вважав цей процес завершеним й чи можемо говорити про її існування в повноцінному вигляді.

Що ж дало можливість козацтву, на думку В. Липинського, не лише очолити повстання, а й відродити Українську державу й стати на шлях перетворення свого стану на її еліту? Висвітлюючи теоретичні основи даної проблеми, він стверджував, що для того щоб в державі з'явилася нова правляча верства «всяка національна аристократія мусить»: 1) прагнути влади, «мати ірраціональну*, стихійну волю до влади»; 2) створити власні збройні сили та державний апарат; 3) безпосередньо чи опосередковано володіти засобами виробництва продукції⁷. Ці три елементи, на думку вченого, складають «матеріальну силу» будь-якої еліти. Окрім цього, її має характеризувати моральний авторитет, що надає провідній меншості внутрішню стійкість⁸. Він, імовірно, був знайомий із поглядами італійського соціолога Г. Моски, який розробив концепцію основних характеристик правлячої верстви⁹. Останній зазначав: «У відносно цивілізованих народів, що тільки вступили у землеробську стадію розвитку, саме клас військових, поза всяким сумнівом, є політичним чи правлячим класом»¹⁰. Козацтво підпадало під дану характеристику. Це був стан землевласників і воїнів. Як з'ясував Я. Пеленський, В. Липинський, подібно до Г. Моски, не користувався терміном еліта. Зокрема, при вивченні становлення козацького стану. Для нього козаки – це національна аристократія, провідна верства, правляча верства. Ці терміни, на його думку, відповідали західному поняттю еліта^{11**}.

Вчений був переконаний, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козачина встигла була сконсолідуватись, як окремих виразний стан», який мав зброю, отримав навиків її застосування в ході частих сутичок і війн, а також володів засобами виробництва продукції^{12***}. Джерела свідчать, що уже із самого початку козацтво формувалося як стан військовий, що був здатний захистити свої інтереси, які з часом виходили за межі цієї верстви, а з початком Української революції набрали загальнонаціональних масштабів¹³. В. Липинський, проаналізувавши джерела, доводив, що козаки були різновидом європейського лицарства. Вони, відповідно до тогочасних норм, мали право на носіння зброї, а це дозволялося особисто вільним людям, привілейованим станам суспільства, що керували державними справами і називалися політичним народом. Відтак козацький стан з часом усвідомив своє соціальне призначення й відчув обов'язок захисту рідної землі¹⁴. Наприклад, в листі до полковника німецького підрозділу Людвіка Вейгера від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р. Б. Хмельницький звертався: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в рицарстві, як в. м. раді товаришувати»¹⁵. Аналізуючи цей лист

* Таку, що не пояснюється соціально-економічними, геополітичними та іншими матеріальними факторами

** У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський зазначав: «Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західно-європейській літературі називають тепер «елітою»), без огляду на її походження» (Липинський В. Листи до братів-хліборобів... – С. XLVII).

*** Розуміння В. Липинським історичного процесу в даному випадку нагадує запроваджену до наукового обігу теорію про цивілізаційний виклик А. Тойнбі (Див.: Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі / [Пер. з англ. В. Шовкуна]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 613+[1] с.; Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі / [Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 400+[6] с.).

гетьмана*, вчений дійшов висновку, що «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську честь» то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству»¹⁶. Історичне походження українського козацтва і, як встановлено у сучасній історіографії, вплив на його становлення руського боярства ставив його на один щабель із польською шляхтою¹⁷. В. Липинський доводив, що саме козаки створили Українську державу у XVII ст., як свого часу польська шляхта – Річ Посполита¹⁸. На підтвердження цього наводив слова козацьких представників королівським комісарам на початку повстання 1648 р.: «Що єсть Річпосполита? І ми теж Річпосполита»¹⁹. Доводив, що цей лицарський дух, усвідомлення себе вищим станом суспільства, серед козацтва зберігався і після смерті Б. Хмельницького. Як «гордість козацького лицарства» трактував саркастичні жарти козаків «шляхетської української крові» (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації** у Варшаві в 1659 р.²⁰. «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували» – цитував вчений слова С. Мужилівського сказані російським дипломатам^{21***}.

В. Липинський у монографії «УШ» зазначав, що польська шляхта й уряд Речі Посполитої, який часто вдавався до військової допомоги козацтва, змушені були визнати його лицарський характер навіть всупереч бажанню²². Водночас обумовлював прагнення польських очільників бачити козаків збройним формуванням, яке б захищало південно-східний кордон, але аж ніяк не виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. В. Липинський зауважував, що українське козацтво мало двох основних ворогів: кочівників, які робили напади на українські землі із південного сходу та адміністрацію Польщі, котра прагнула закріпачити козаків та селян і вводила для них нові податки²³. Слід відзначити, що його погляд на процес становлення козацтва в умовах цивілізаційного прикордоння сформувався на основі досягнень тогочасної історіографії, зокрема досліджень М. Грушевського²⁴. Бачення козацтва, як спільноти вільних воїнів і господарів, що вели постійну боротьбу із ордами кочівників й польською адміністрацією, утвердилося в українській історіографії 20-х – 30-х рр. XX ст. Тож, думки В. Липинського про особливості виникнення козацького стану розвивалися під впливом основних досягнень тогочасної історичної науки. Наприклад, вони були співзвучними із розумінням проблеми І. Крип'якевичем. Останній зазначав, що для козака ідеал – це

* В. Липинський зробив власний переклад даного документу («Хоч ми і не всі шляхта, але – з діда прадіда военні – себе за рівних Лицарству і ВМПанам вважаємо». Див.: Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 117).

** Нобілітація – надання шляхетства.

*** Для підтвердження лицарського характеру та духу, що панував серед козацтва і про які писав В. Липинський процитуємо слова з листа, що був віднайдений Ю. Мициком, гетьмана І. Петрижицького-Кулаги. В одному із них він писав: «Але нас то обіцянками збували (в ході переговорів козаків із представниками польського уряду з питання захисту прав Православної церкви – С. К.), то вказували нам, що не належить нам, як людям рицарським, вмішуватися у такі (церковні) справи» (Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20)]. – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воеводства) / Ю. Мицик // Козацтво. – 1996. – № 1 (4). – С. 21.

«носити шаблю при боці і зватися козаком; не платити данин і не робити робіт; не визнавати польської адміністрації, а організувати власну виборну владу»²⁵. Д. Дорошенко, на творчість якого В. Липинський мав сильний вплив, доводив, що важкі умови життя сповненого небезпек в козацькій Україні «гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери», серед носіїв яких культивувався «дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволі й непослушенства», як казалося тоді»²⁶.

У поглядах В. Липинського на формування козацького стану, на відміну від представників народницької історіографії, простежується ідеалістичний підхід; він оперує категоріями «дух», «мораль», «традиція». В його розумінні саме на їх основі могло постати козацтво як різновид європейського лицарства. Він був переконаний, що шляхтичами козацтву були принесені моральні й правові норми, спосіб мислення і система цінностей провідних верств Західної Європи. Зокрема й тими, які ставали «козакуючими Гетьманами». З поміж них називав Криштофа Косинського, Самійла Кішку, Петра Конашевича-Сагайдачного, Оліфіра Голуба, Івана Петрижицького-Кулагу, князя Дмитра Вишневецького («Байду»), старост Остафія Дашковича, Предслава Лянцкоронського та інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались»²⁷. Проте, нажаль, не уточнив час цього процесу. Лицарські норми моралі та поведінки, на його думку, засвоювалися козаками і в ході обміну посольствами із європейськими державами²⁸. Погляди вченого про формування світоглядних орієнтирів козацької верхівки під впливом української шляхти підтверджують наукові досягнення початку ХХ ст. та сучасна історіографія²⁹.

В. Липинський, акцентуючи на ролі шляхти у становленні козацтва, оминув увагою вплив руського негербового боярства на формування козацького стану. Можливо, він не поділяв цієї думки, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дану проблему^{***}. Зокрема, М. Максимович припускав, що бояри, які у ХVІ ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню³⁰. М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством – зазначав він – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козачество дітям своїм...»³¹. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки³². М. Грушевський розкрив фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан³³.

«Боярська» теорія походження козацтва отримала поширення у сучасній українській історіографії. Її прихильники вважають, що «саме ця суспільна гру-

*** Найбільш вірогідне припущення у розмові із автором зробив В. Брехуненко. На його думку, В. Липинський розглядав бояр у козацьких рядах як представників шляхти.

па негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв»³⁴. Лицарський характер козацтва був для нього характерним завжди, а не засвоювався від шляхтичів. С. Леп'явко стверджує, що: «Коли магнати «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями»³⁵. В. Щербак вважає руське боярство, їхніх слуг та міщан південноукраїнських міст соціальним ядром козацтва на етапі його зародження³⁶. В. Брехуненко також звертає увагу на вагому роль бояр у становленні козацького стану. На його думку, завдяки їм, а також за часів П. Сагайдачного отцям української Православної Церкви, козаки «перетворилися на осердя нової української еліти»³⁷.

Слід визнати, що В. Липинський перебільшував роль «козакуючих Гетьманів» й шляхти у становленні козацтва. Він схематизував процес формування козацького стану. Недооцінив значення у ньому руського негербового боярства, яке теж було носієм лицарських цінностей. Вчений не зважив на погляди М. Грушевського, який стверджував, що у виникненні козаків вагому роль відіграли міщани й останні представники старого боярства³⁸.

В. Липинський висвітлював проблему соціальної нерівності серед козацтва. Вважав, що в його середовищі з часом згуртувалися старшини, які сформували «лицарську, військову, предківську, аристократичну традицію, в західно-європейському того слова розумінню»³⁹. Вони в ході воєн із татарами й боротьби проти утисків польською владою Православної віри заклали «власний метод суспільної організації»⁴⁰. Історик позитивно оцінював соціальний поділ всередині козацького стану, у якому виокремилися «козаки старинні» – найбільш заслужені й шановані воїни. Вони укріпили свій моральний авторитет серед посполитих й посіли провідне становище у Гетьманщині⁴¹. В. Липинський доводив, що їх представники культивували поміж собою «західно європейський аристократичний лицарський дух»⁴²; старшина залишалася сильною доти, доки, від початку революції, жила ідеєю створення Української держави, а не вузько становими, особистими меркантильними інтересами матеріального збагачення й кар'єри⁴³. В. Липинський в приклад, як одного із яскравих представників українського лицарства, ставив гетьмана П. Дорошенка та цитував його слова про лівобережного гетьмана І. Брюховецького: «Брюховецький чоловіченько поганий і не породний козак; для чого ношу таку велику собі взяв»⁴⁴. Висвітлення вченим соціальної нерівності в середині козацького стану відрізняє його роботи від праць істориків ХІХ – початку ХХ ст., які звертали менше уваги на дану проблему⁴⁵. У народницькій історіографії склалася негативна оцінка соціального розшарування козаків на нижчі прошарки («чернь», «голоту») і верхівку – «особливий вищий суспільний клас», яка експлуатувала рядове козацтво⁴⁶.

В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави та запорожців, що займалися не госпо-

дарюванням на своїх хуторах, а уходом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання, а пізніше підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й налагоджували без відома старшин зв'язки із Кримом, «щоб шляху знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати»⁴⁷. Запорозька козацька спільнота, за висловом В. Липинського, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина»⁴⁸. Січовикам є чужим інститут приватної власності, бо для них – це «найвільніша й найбільш свободолюбна республіка степових уходників, що ненавидять усякий державний при- мус <...> осіле хліборобське життя»⁴⁹.

В. Липинський позитивно оцінював кроки гетьмана до обмеження впливу запорожців на хід визвольної боротьби. Б. Хмельницький робив це задля безпеки Української держави. Він чудово розумів, як доводив історик, цитуючи літопис Самійла Величка, наскільки «сильна й міцна дніпрова чернь своєю помічною потугою...»⁵⁰ й наскільки вона може бути небезпечною⁵¹. Вчений правильно оцінив, що розбудова Української держави в середині XVII ст. залежала від осілого «городового» козацтва. Але помилявся, вважаючи Запоріжжя «прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть»⁵². У XVIII ст. воно стало на той же ж шлях розвитку, що й Гетьманщина сотнею років раніше і як приклад вільного суспільства із капіталістичними ринковими відносинами й заможним населенням зіткнулося із феодальними порядками Російської імперії⁵³.

В. Липинський вважав, що економічна заможність та незалежність козацтва була одним із тих чинників, які дозволили йому посісти вершину соціальної піраміди Української держави. В умовах пізнього середньовіччя й раннього нового часу матеріальне збагачення, як правило, передбачало володіння землею у приватній власності. Тому для історика державотворчий елемент із кінця 1648 р. – це лише городові козаки, які вели хутірське («подворне») господарство і змушені були боротися проти великих латифундій. В останніх застосовувалися екстенсивні методи господарювання, тоді як козаками – власниками невеликих земельних наділів – інтенсивні⁵⁴. Прикладом воїна-землероба науковець вважав гетьмана Б. Хмельницького⁵⁵. Свого часу проблему становлення козацького землеволодіння висвітлював О. Лазаревський⁵⁶. Однак наразі джерела не дають можливості детально з'ясувати вплив його творчості на дослідження В. Липинського.

На думку останнього, володіння землею і вільне господарювання на ній стало чи не основною ознакою, що визначила козацтво як європейське (осіле) (у вченого це по суті слова-синоніми) лицарство, яке, перебуваючи на кордоні Західної та Східної цивілізацій, захищало християнський європейський світ від агресії Османської імперії, Кримського ханства й Московського царства, а також від національного й релігійного тиску Речі Посполитої⁵⁷. «Матеріальний зріст, політичне скріплення – і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні – ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі» – підсумовує дослідник⁵⁸.

В. Липинський помилявся, стверджуючи, що середнє й велике козацьке землеволодіння не відрізнялося від шляхетського^{59*}. Ці дві форми господарювання формувалося в різних умовах і порівнювати їх некоректно. Окрім цього схематизував історичну дійсність, надто чітко проводячи межу між впливами Сходу і Заходу на політичну систему українського суспільства XVII ст.⁶⁰. Погляди історика на козаків як на верству, що мала рицарське право вільного землеволодіння підтверджує сучасна історіографія⁶¹.

Джерела, на основі яких В. Липинський вивчав козацький стан, причини його виступу проти Речі Посполитої, внутрішню стратифікацію розкривають також проблеми козацького землеволодіння. Вчений у роботі «УШ» аналізував «Тариф подимних податків Брацлавського воєводства за 1629 рік»⁶². Цитував «Декларацію волі короля його милості Речі Посполитої війську козаків Запорозьких» 1625 р.⁶³. У ній польський король Сигізмунд III, охарактеризувавши козаків як лицарську верству й визнавав за ними право власності на землю⁶⁴. Історик, досліджуючи проблему козацького землеволодіння, користувався джерелами, які знайшов та опублікував у «Zrodla dziejowe» польський історик й етнограф Олександр Яблоновський⁶⁵.

Намагання козацтва забезпечити у польському сеймі право на вільне законне володіння землею, а пізніше перед московським царем підтверджується й іншими джерелами. Так, Б. Хмельницький скаржився московському послу В. Бутурліну: «А щоб не так було, як були за польським королем: покамість козак живий, потамість за ним і маєтність, а як помре, і пани де ті маєтності відбирали на себе, а жінок і дітей виганяли геть»⁶⁶. Гетьману вдалося добитися усної згоди російського посла не порушувати майнові права козацького стану на землю⁶⁷.

Учений аналізував «Прохальні статті про права всього малоросійського народу, подані військовими посланцями боярам 14 березня і государеві укази на ці статті» від 1654 р.⁶⁸. Сьомий пункт документа свідчить про намагання українського посольства забезпечити право козаків володіти землею. «Маєтностей козацьких, – читаємо в тексті, – щоб ніхто не відбрав: які землю мають і всі пожитки з тих земель, щоб тими маєтностями вільно володіли. Вдови козацькі, що залишилися, і діти їх, щоб також вольності (в першу чергу право володіння землею – С. К.) мали, як предки і батьки їхні»⁶⁹. В. Липинський підкреслював важливість вирішення українським урядом цього питання. «Оці «вдови», – зазначав, – вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля «жалується» за службу Цареві і може відібратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, «кров'ю предків заслужена», належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається»⁷⁰. Козацьке право

* Радянська історіографія козаків власників земельного наділу визначала як дрібних феодалів і негативно характеризувала підтримку гетьманом цієї суспільної верстви (Див.: Веселаго В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького / В. Веселаго // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. – С. 91-92, 95)

власності на землю йшло врозріз із нормами московської політичної системи, де цар був єдиним власником земель. Проте російський уряд, намагаючись не допустити зближення Української держави із Османською імперією і взяти Гетьманщину під свій протекторат, пішов на компроміс, підтвердивши право козаків на спадкове землеволодіння у «Березневих статтях»⁷¹.

В. Липинський, розкриваючи проблему козацького права на землю, з'ясував основні джерела його формування. На його думку, ними були: 1) «старе звичаєве право козацьке», яке «лягло в основу нового українського права публічного – державного і карного»⁷²; 2) шляхетське цивільне право і судівництво, «що під впливом західного римського права виробились». Саме на основі цих правових систем, підсумовує історик, «була сотворена українська законна підстава для приватного володіння землею». «І це була та перемога політики великого Гетьмана, – був переконаний вчений, – що всі руїни і бурі українські переживе»⁷³. Одним із документів, аналізуючи які В. Липинський дійшов цих висновків, стала інструкція українським послам на варшавський сейм 1664 р.⁷⁴. У ньому читаємо про тих же ж «вдів козацьких»: «Вдови козацькі згідно давніх прав, звичаїв і привілеїв Найясніших Королів Польських <...> аби були вільні від постоїв жовнірських і до козацької належали юрисдикції, а не до замкової»^{*75**}.

Історик, імовірно, був ознайомлений із кодексом XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», яким свого часу регулювалися земельні питання⁷⁶. Можливо, саме цю збірку законів мав на увазі, коли писав, що «українська законна підстава для приватного володіння землею» через сто років «в формі окремого «малоросійського» законодавства, власне на тім старім шляхетським праві цивільнім побудованого, себе скріпить...»⁷⁷.

В. Липинський був переконаний, що козацькі права на землю формувалися під впливом шляхетського цивільного законодавства, «що під впливом західного римського права виробились»⁷⁸. Він перебільшував значення шляхетських правових норм. У такий спосіб намагався ще більше «європеїзувати» козаків, які й без того були різновидом європейського лицарства. М. Грушевський, натомість, акцентував на факті, що земельні відносини між козацьким станом й Польщею більше регулювалися звичаєвим правом. «Козаччина, – зазначав він, – привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. У своїх відносинах до польського правительства вона посилялася на вольності і права, признані їй королями, але ці вольності і права в дійсності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики, козацької займанщини»⁷⁹. Про те як вона проходила у 1649 р. зазначав російський посол Григорій Кунаков: «...а бідним людям православної християнської віри і наділок давали»⁸⁰. Аналогічні свідчення

* Замковою називалася юрисдикція гродського суду, який діяв у замку (гроді), офіційній резиденції старости.

** Детальний аналіз «Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року» дивись: Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / М. Крикун. – К.: Критика, 2006. – С. 106-131.

на початку 60-х років XVII ст. залишив стольник Федір Лодиженський: «...у полковників і всяких начальних людей і рядових черкасців і міщан городових тільки й вольності було, хто й де займе порожнє місце землі і луку і лісу та огородить чи окопає та поселиться зі своєю сім'єю то тим і володіє...»⁸¹. В. Липинський, вивчаючи процес займанщини, аналізував подорожній щоденник сирійського мандрівника Павла Халебського, що 1654 р. проїжджав Україною⁸². «Козаки, – зазначав останній, – визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубають дерева, викорчовують і спалюють пні, а нову ділянку засівають хлібом»⁸³.

Одночасно із займанщиною проходила колонізація степової України⁸⁴. В. Липинський її трактував як перемогу європейської (осілої хліборобської) цивілізації над азійською (кочовою)⁸⁵. Цей успіх, на його думку, став можливим завдяки ірраціональному прагненню українців розширити свій життєвий простір⁸⁶. Погляд про визначальну роль населення козацької України в заселенні «дикого поля» був характерним для тогочасної української історіографії⁸⁷. Як відзначав В. Брехуненко: «Шукання коренів українського козацтва саме в наслідках колонізації незалюднених обширів <...> стало в другій половині XIX ст. магістральним напрямком розвитку козакознавчих студій в Україні. М. Грушевський остаточно закріпив цей пріоритет, підперши його концепцією шкідливого впливу Степу на долю українського світу»⁸⁸. Н. Яковенко наголошує, що освоєння південних та південно-східних земель відбувалося ще й завдяки протекційній політиці уряду Речі Посполитої і поліпшенню захисту українських земель від набігів татар⁸⁹.

В. Липинський відзначав, що не всі землі в Українській державі перебували у приватній власності козаків чи селян. Він дійшов висновку, що Б. Хмельницький із посиленням своєї влади отримав право надавати земельні наділи козакам й шляхтичам (в окремих випадках) за несення військової служби, а також монастирям для прожиття їх братії. Доводячи свою думку, цитував слова московських бояр: «Які наперед цього в тій всій Україні, в Малій Росії і на Волині і в Поділлі були міста королівські, і кляшторські і панські маєтності і тими всіма пани (тут старшина – С. К.) володіють і прибутки збирають на себе гетьман і все Військо Запорозьке»^{90*}.

Історик вважав право гетьмана надавати земельні наділи за службу східною традицією, яка, на його погляд, суперечила європейському світогляду українського козацтва. Воно сприяло зародженню «східної форми землеволодіння <...> неродових, не дідичних маєтностей рангових», що несло в собі приховану внутрішню небезпеку для існування Української держави. На думку вченого, отримання земельного наділу виключно за службу, без права власності на неї й передачі у спадок підривало європейське лицарське підґрунтя козацтва й по-

* Про перетворення значної частини земель у власність «Війська Запорізького» див.: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 71-72; Смолій В. А., Степанков В. С. Економіка козацької України... – С. 412-413, 419; Смолій В. А., Степанков В. С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) / В. Смолій, В. Степанков // Історія українського селянства: нариси в 2 т. – К., 2006. – Т 1. – С. 216.

роджувало його залежність від примх правителя⁹¹. Але, обумовлював він, як що земля надавалася за службу «Війську Запорізькому», «одно слово, за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації»^{*} – то земля в такий спосіб, як правило в Європі, перетворювалася у власність, яка передавалася по спадковості. Вчений зазначав, що в Гетьманщині у XVIII ст. так і сталося⁹².

В. Липинський торкався проблеми паралельного співіснування козацького приватновласницького землеволодіння й характерного для нього протофермерського типу господарювання з феодалним землеволодінням із правом власності на селян^{**}. Останнє намагалися відстоювати представники української шляхти. Зокрема й ті, які посідали високі старшинські посади. Історик наводив приклади: 1) П. Тетеря, який у 1657 р. просив московських дипломатів не розголошувати факту отримання ним у володіння сіл разом із селянами та 2) бажання І. Виговського і його братів володіти землями не на території «Війська Запорізького», а у «литовських краях»⁹³. Вчений відзначав спротив гетьмана спробам відновлення феодалного землеволодіння і рествращі дореволюційних соціально-економічних порядків. Б. Хмельницький намагався не дратувати радикальну частину козацтва⁹⁴. Для ілюстрації своєї думки наводив приклад Юрія Немирича, якого, як цитував джерело, «гетьман <...> прийняв і давав йому скарб, а маєтками він не володів»⁹⁵. Російська дослідниця Т. Яковлева з'ясувала, що з 1648 по 1657 рр. Б. Хмельницький винагородив земельними наділами лише 7 осіб шляхетського походження⁹⁶. В. Липинський помилково розглядав протистояння приватновласницьких земельних відносин і феодалного землеволодіння як прагнення українських старшин збагатитися, не помічаючи, що у відзначених ним випадках це були шляхтичі, які відстоювали звичну й вигідну для себе форму експлуатації селян⁹⁷.

Історик підкреслював, що з початком революції XVII ст. козацтво – новий провідний стан українського суспільства – поповнювалося з числа поспільства, зокрема селян⁹⁸. Аналізуючи джерела⁹⁹, звертав увагу на його швидкий чисельний ріст уже з перших років революції: «Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Двадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборовській Умові. Шістьдесят тисяч зареєстровано по Умові Переяславській. В десять разів побільшило ся Військо Запорозьке за час шости літ страшної кровавої війни»^{100***}. Як бачимо, В. Липинський аналізує документальний аспект проблеми чисельності коза-

* Звертає на себе увагу визначення В. Липинським нації як «родового і дідичного» колективу.

** Радянська історіографія однаково негативно оцінювала феодалне землеволодіння і приватновласницькі земельні відносини. Її представники, дотримуючись позицій класової боротьби, бачила у них форми визиску селян та нижчих прошарків козацтва [Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 71].

*** Про збільшення чисельності козацького стану див.: Антонович В. Коротка історія козащини. – К.: Україна, 1991. – С. 27 – 28; Грушевський М. Ілюстрована історія України / [Репринтне відтворення видання 1913 року]. – К., 1990. – С. 315; Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648 – 1657) // УІЖ. – 1979. – № 1. – С. 27, 31 (С. 25 – 35); Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 109.

ків, тоді як реальна їх кількість була більшою. У сучасній історіографії обґрунтовано чисельний ріст козацького стану у першій третині XVII ст.¹⁰¹. Як з'ясував П. Сас, козаків, які взяли участь у Хотинській битві 1621 р. було більше 40 тисяч¹⁰². На думку В. Липинського, збільшення їх чисельності в ході революційних подій відбувалося одночасно із «етнічною українізацією козацтва», під якою розумів, перш за все, усвідомлення його представниками своїх національних завдань¹⁰³.

Козацтво, доводив вчений, приймало у свої ряди й згуртовувало найбільш сміливих, вольових і відважних посполитих, які засвоювали його спосіб мислення і традиції. Така можливість з'явилася завдяки тому, що в Українській державі було порушено станові перегородки. Це дозволило перехід населенню із одного стану в інший, відкрило «доступ до аристократії, до Війська Запорозького»¹⁰⁴. В. Липинський, можливо, одним із перших в українській історіографії висвітлив процес руйнування станових перепон у Гетьманщині XVII ст. Водночас він ідеалізує взаємовідносини селян із представниками козацтва і шляхти, що вирішили вірно служити Війську Запорізькому на чолі із гетьманом Б. Хмельницьким. Селянство, зазначав вчений, «не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм кривавим потом запрацьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства державний обов'язок, бо вона перейняла рідну й зрозумілу цим масам селянським <...> козацьку лицарську традицію»¹⁰⁵. Насправді, селяни не розуміли лицарської традиції. Імовірно, в даному випадку простежується авторський публіцистичний стиль викладу матеріалу і популярний характер «УнП». Вчений намагався в доступній формі донести читачам потребу еліти та її скеровуючу роль у суспільстві на прикладі історії Української держави XVII ст.

В. Липинський ще у монографії «УШ» звернув увагу, що авторитету козацькому стану в очах поспільства й української шляхти, додала постійна підтримка і захист ними Православної церкви¹⁰⁶. Водночас її духовенство, на думку вченого, забезпечувало національну ідейну єдність козацтва, покозачених шляхтичів і заможного міщанства¹⁰⁷. В такий спосіб козаки перетворилися на державотворчий стан, який, хоча й не одразу, став на захист не лише своїх вузько станових інтересів, а всього українського суспільства на ідеологічній основі захисту православ'я¹⁰⁸. «Козацька революція в межах польської Річпосполитої, – зазначав В. Липинський, – скінчилась з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Річпосполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі <...> Від тієї хвилини (з кінця 1653 р. – С. К.) внутрішня політика правлячої козацької верстви відносно інших класів української нації приймає національно-державний, а не козацько-класовий характер»^{109*}. Козацтво, як з'ясував науковець, поставило со-

* В. Липинський підкреслював, що козацтво далеко не одразу стало на шлях захисту всіх верств українського суспільства. У 1648–1649 рр. козацький стан, «підносячись іноді до ідеї боротьби за загально-національні права, не зумів позбутися своїх станових інтересів і прагнень (насправді козацтво ніколи не відмовлялося від власних станових інтересів, так само як польські шляхтичі, російське дворянство чи будь-яка провідна верства – С. К.) і в критичних хвилинах їх передусім, а не оборону всього народу мав на думці» (Липинський В.

бі завданням побудову Української держави, яка б об'єднувала усі українські стани¹¹⁰.

В. Липинський, досліджуючи процес перетворення козацького стану на виразника інтересів українців-русинів, зазначав, що ще у першій третині XVII ст. українські шляхтичі Київщини і Білорусі бачили у козаках силу здатну захистити їхні релігійні й національні права*. Для підтвердження своєї думки цитував слова князя литовсько-руського походження Юрія Збараського із його листа від липня 1625 р. до короля Сигізмунда III: «Ця козацька сила <...> спирається на дві обставини: велику готовність до проступків і явне та приховане сприяння майже всієї Київської землі і Білої Русі. Також і приватні міста Вашої Корол. Мости і шляхетські роди, одні явно, інші потайки, зі страху (щоб про це не довідалися) сприяють і добра бажають і їх самих (козаків) за визволителів від гніту свого вважають...»¹¹¹.

В. Липинський не був першим хто дивився на козацтво як на державотворчий стан; до нього це було зроблено попередньою історіографією¹¹². Сучасні вчені також розглядають козаків як творців держави Гетьманщини. Його вищий прошарок – козацька старшина – стала зародком становлення тогочасної української політичної еліти¹¹³. В. В. Степанков звернув увагу на складність українського елітогенезу в умовах революції. Дослідник виділяє наступні періоди його (елітогенезу) еволюції: 1) друга половина XVI ст. – формування на основі особистих здобутків ядра старшин, котрі виробили й слідували за дотриманням елітарних норм козацької спільноти; 2) кінець XVI – перша половина XVII ст. – час перетворення козацької верхівки на станову еліту, яка обстоювала інтереси козаків й почала виступати в ролі захисника Православної віри та українського народу; 3) етап Національної революції (1648–1676 рр.), державотворчий – період, коли старшини очолили несформовані органи влади¹¹⁴. В. В. Степанков, поставивши в критерій наявності/відсутності еліти її результативність (якість), висловлює сумніви чи була нею козацька старшина. На його думку, вона не спромоглася обстоювати національні й державницькі інтереси українського народу, не була достатньо сконсолідованою цією ідеєю, більше переймалася міжгруповими конфліктами й з часом деградувала «до рівня московського чиновництва»¹¹⁵.

Отже, В. Липинський вважав козацтво рушійною силою Української революції XVII ст. Козаки, як справедливо доводив вчений, стали творцями ко-

Твори. – Т. 2. – С. 145, 147). Вчений наводив приклад. Після перемоги під Корсунем лунала думка, продиктована, за його висловом, «сліпим становим егоїзмом», щоб, якщо не вдасться укласти мирний договір, відступити з обозом на Запоріжжя і звідти вести переговори із Польщею і Туреччиною (Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 147). «Старинні козаки, пояснював дослідник, елемент перш усього військовий... часто вони не мали ніякої освіти, крім військового вишколу; що, будучи найкращими і найхоробрішими воїнами, не були в стані справитись із завданнями тодішньої політики й дипломатії, перед які ставило їх їхнє старшинське становище від тієї хвилини, коли вибух козащини перетворився в повстання «всієї Русі» (Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 175).

* П. Сас в польських архівосховищах знайшов лист запорозького гетьмана Г. Василевича до української шляхти від 10 серпня 1596 р., в якому говориться про козаків не лише як захисників всього християнського світу, зокрема Речі Посполитої, від «ворогів Святого Хреста», а й як про оборонців українських земель (Дивися: Сас П. М. Витоки українського націотворення... – С. 219).

зацької республіки «Військо Зопорізьке». На його думку, вольові якості, матеріальна забезпеченість й культивування європейських лицарських цінностей дозволили козацтву стати провідною верствою відновленої Української держави.

Примітки:

¹ Маркевич М. Історія Малоросії / [Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – XVI+664 с.

² Максимович М. Вибрані твори / М. Максимович / [Упор. і вст. ст. В. Короткого]. – К.: Либідь, 2004. – 360 с.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 5. – 1994. – С. 45-73.

⁴ Антонович В. Содержание актовъ о козакахъ 1500–1648 годъ / В. Антонович // Архив ЮЗР. – К.: Типография И. и А. Девиденко, 1863. – Ч. 3: Акты о козаках. – Т. 1. – С. XXIII; Антонович В. Коротка історія козащини. – К.: Україна, 1991. – С. 21 – 22; Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст... – С. 56; Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 214.

⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 17, 52

⁶ Там само. – С. 52.

⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / В. Липинський / [Ред. Я. Пеленський] // Липинський В. Твори / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 189 (16+XLVIII+470 с.); Тукаленко І. А. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліт у творчості В. Липинського / І. А. Тукаленко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 12 (20 с.); Бичук І. Концепція «провідної верстви» В'ячеслава Липинського / І. Бичук // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 213; Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу в студії В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів» / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 329.

⁸ Бичук І. Концепція «провідної верстви» В'ячеслава Липинського... – С. 212-213; Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст... – С. 122.

⁹ Моска Г. Правлячий клас / Г. Моска // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 9-21.

¹⁰ Моска Г. Правлячий клас... – С. 13.

¹¹ Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна / Я. Пеленський // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р. – К., Філадельфія, 1994. – С. 27; Липинський В. Листи

до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / В. Липинський / [Ред. Я. Пеленський] // Липинський В. Твори / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. XLVII.

¹² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 52.

¹³ Архив Юго-Западной России (Далі – Архив ЮЗР). – К.: Типографія И. и А. Девиденко, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 5-6, 28-31, 38-40, 188-189, 190-192 (СХХ+433 с.); Архив ЮЗР. – К.: Типографія Г. Т. Корчак-Новіцького, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 81-82, 103 (II+85+647+XII с.). Дивися також: Сас П. М. Витоки українського націотворення: Монографія / П. М. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.

¹⁴ Детальніше дивися: Моця О. П. Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі / О. П. Моця // Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / [Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім. «Киево-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – С. 143 – 158. Дивися також: Яковенко Н. Паралельний світ... – С.201.

¹⁵ ДБХ. – С. 70.

¹⁶ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 117.

¹⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 33.

¹⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 54.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 117; Там само. – Т. 2. – С. 161.

²¹ Там само. – Т. 3. – С. 117-118.

²² Там само. – Т. 2. – С. 71.

²³ Там само. – Т. 3. – С. 52, 87-88.

²⁴ Грушевський М. Козацтво на Україні / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – 2009. – С. 266, 270-271; Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпрів'ї перед Хмельниччиною / М. Грушевський // Грушевський М. Твори: у 50 т. / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – 2007. – С. 76-89.

²⁵ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич / [Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. 2-ге вид. перероб. і доп.]. – Львів: Світ, 1992. – С. 174

²⁶ Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том 1... – С. 193.

²⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 116-117.

²⁸ Там само. – С. 117.

²⁹ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 271; Брехуненко В. Східна брама Європи... – С. 44 – 45; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII / В. Щербак // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm>.

³⁰ Максимович М. Вибрані твори... – С. 148; Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 214.

³¹ Маркевич М. Історія Малоросії... – С. 10; Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії / В. Щербак // Наукові записки. Історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2005. – Т. 41. – С. 56.

³² Кулиш П. А. История возсоединения Руси / П. А. Кулиш. – Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. – Т. 1. – С. 48-49, 95-96, 169, 184.

³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5 – С. 45-73.

³⁴ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст... – С. 33.

³⁵ Там само.

³⁶ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII / В. Щербак // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://litorus.org.ua/coss1/shch.htm>.

³⁷ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – С. 40-41.

³⁸ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 271.

³⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴⁰ Там само. – С. 52-53, 116.

⁴¹ Там само – С. 52 – 53, 140; Курас Д. Липинський Вячеслав / Д. Курас, М. Ходоровський // Українська біографістика / [Відп. ред. В. С. Читко]. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 85; Осташко Т. Липинський В'ячеслав... – С. 149; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 140. Дивись також: Сас П. М. Витоки українського націотворення... – С. 180.

⁴² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. VII. – С. 30; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁴⁵ Марченко М. І. Українська історіографія... – С. 215.

⁴⁶ Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 273.

⁴⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 84-85; Лях С. Липинський В'ячеслав Казимирович / С. Лях // Українське козацтво: мала енциклопедія / [Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. Вид. 2-ге, доп. і перероб.]. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 342.

⁴⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 84; Степанков В. Формування нової концепції української революції XVII ст. (праці Вячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657–1659») / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 279.

⁴⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 113.

⁵⁰ Збірник козацьких літописів... – С. 627; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 128.

⁵¹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 86.

⁵² Там само.

⁵³ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування / В. О. Голобуцький. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 414+[2] с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – С. 495-538. Дивися також: Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / [2-ге вид., стереотип.]. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2014. – С.528.

⁵⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... – С. 164, 188, 217; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 87-88; Осташко Т. Липинський В'ячеслав... – С. 149. (Див. також: Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. Смолій // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 63-64; Смолій В. А. Економіка козацької України (1648–1676) / В. Смолій, В. Степанков // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), С. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.: відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]: НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 421.

⁵⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 85; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. X. – С. 461-465, 466, 497-501.

⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладѣнія и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевскаго, 1888. – Т. 1: Полкъ Стародубскій. – С. 2.

⁵⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 116.

⁵⁸ Там само. – С. 81-82.

⁵⁹ Там само. – Т. 2. – С. 113.

⁶⁰ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик / [Переклав з англійської Олександр Галенко]. – К.: Критика, 1998. – С. 120.

⁶¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVI–XVII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – С. 37.

⁶² Архив ЮЗР. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новіцкокого, 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 394-412; Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 113, 452; Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 451-453.

⁶³ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 71, 73, 444.

⁶⁴ Там само. – С. 71, 73, 444.

⁶⁵ Там само. – С. 452; Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 451-453.

⁶⁶ ВУР. – Т. 3. – С. 473.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 122; Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 445-446, 448.

⁶⁹ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 448; ДБХ. – С. 324.

⁷⁰ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 113.

⁷¹ ВУР. – Т. 3. – С. 562; Смолій В. Українська національна революція XVII ст.

(1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 181, 183.

⁷² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁷³ Там само. – С. 129.

⁷⁴ Там само. – С. 253.

⁷⁵ Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали / М. Крикун. – К.: Критика, 2006. – С. 110.

⁷⁶ Права по котрым судится малороссийский народ / [Под ред. А. Ф. Кистяковского]. – К., 1879. – С. 49-50.

⁷⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 129.

⁷⁸ Там само. – С. 129.

⁷⁹ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 6. (Про козацьке звичаєве право на землю див.: Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права / О. Кресін // Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 160-173; Смолій В. А. Економіка козацької України (1648–1676)... – С. 411-455; Смолій В. Українська національна революція XVII ст... – 447 с.; Щербак В. О. Витоки козацького права / В. Щербак // Історія українського козацтва... – Т. 1. – С. 94-100; Його ж. Козацьке землеволодіння // Там само. – С. 87-93).

⁸⁰ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 248 (Див. також: Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу... – С. 103).

⁸¹ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография В. В. Платц, 1879. – Т. VII. – С. 349

⁸² Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 92.

⁸³ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халєбський / [Упоряд. М. О. Рябий. Післям. В. О. Яворівський]. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – С. 64.

⁸⁴ Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. – 1991–1992. – № 3-4/1-4 (110-111/112-115). – Рік XXVIII–XXIX. – Т. 28–29. – С. 63; Його ж. Просування культурно-національного центру на Схід: козащина як чергова рушійна сила національного українського активу / М. Грушевський // Там само. – С. 70.

⁸⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 57 (Про колонізацію південної та східної України див. також: Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. Багалій // [Передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упоряд. Іл. В. О. Ріяна]. – Х: Дельта, 1993. – С. 25-26; Крип'якевич І. П. Історія України / І. Крип'якевич / [Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович, 2-ге вид., перероб. і доп.]. –

Львів: Світ, 1992. – С. 169; Щербак В. О. Козацьке землеволодіння... – С. 87, 91).

⁸⁶ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 127-128

⁸⁷ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / Д. І. Дорошенко / [Редакційна колегія серії: Я. Пеленський, П. Сохань (співголови) О. Толочко (відповідальний секретар) В. Потульницький, Н. Яковенко, К. Вислобоков, Я. Дашкевич, В. Ульяновський, І. Гирич, Р. Залуцький, Л. Білас; упорядкування та нарис Ю. Пінчук, Л. Гриневич; автор вступної статті Я. Пеленський]. – К.: Видавництво «Українознавство», 1996. – С. 168, 208-209.

⁸⁸ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи... – С. 22-23.

⁸⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко / [Четверте видання]. – К.: Критика, 2009. – С. 246.

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1879. – Т. XI. – С. 750; Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 131.

⁹¹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 132.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. – С. 130; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 764-765. (Див. також: Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. X. – С. 450, 485-487. (838+24 с.)

⁹⁴ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 130.

⁹⁵ Там само. – С. 130; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: Типография А. Кантанского и К°, 1892. – Т. XV. – С. 54-55.

⁹⁶ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – С. 60.

⁹⁷ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 118.

⁹⁸ Там само. – С. 127; Осташко Т. Липинський В'ячеслав / Т. Осташко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6. – 2009. – С. 149.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – Т. III. – С. 415; ВУР. – М. 1953. – Т. 3 (1651–1653). – С. 473 (645 с.); Реестр всего Войска Запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром. – М.: В университетской типографии, 1875. – XXXIV+337 с.; Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург: Напечатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии. – Собрание первое (с 1649 по 1825 год). – Т. 1 (с 1649 по 1675). – С. 325, 326.

¹⁰⁰ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 91, 53-54.

¹⁰¹ Документи російських архівів з історії України / [Упорядники Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Франк Сисин, Ярослав Турилов, Борис Флоря]. – Львів, 1998. – Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620. – С. 118, 119, 121-122.

¹⁰² Сас П. Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – С. 130-136; Його ж. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Український історичний журнал. –

2010. – № 2. – С. 23-37.

¹⁰³ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 73.

¹⁰⁴ Там само. – Т. 3. – С. 127; (Див. також: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 202).

¹⁰⁵ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 126;

¹⁰⁶ Там само. – С. 72-73; Там само. – Т. 2. – С. 75, 77, 79, 81; Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20). – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводства]... – С. 20-21.

¹⁰⁷ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 75.

¹⁰⁸ Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1961. – № 6. – С. 81.

¹⁰⁹ Липинський В. Твори. – Т. 3. – С. 81.

¹¹⁰ Там само. – С. 81. Про ріст авторитету козацького стану, особливо на міжнародній арені, див.: Дашкевич Я. Постаті... – С. 142.

¹¹¹ Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 87, 446.

¹¹² Грушевський М. Козацтво на Україні... – С. 266.

¹¹³ Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст.: постановка проблеми / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 12: у трьох томах. – Т. 1. – С. 53-55.

¹¹⁴ Там само. – С. 54.

¹¹⁵ Там само. – С. 54-55. Дивися також: Степанков В. В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – С. 69-92.

Отримано: 08.09.2016 р.

Олександр Гуржій

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVIII СТ.

На Правобережжі, яке майже до кінця XVIII ст. перебувало у складі Речі Посполитої, міграційні процеси мали свою специфіку. Після невдалого Прутського походу в Молдову (1711), під час війни між Росією та Туреччиною (1710–